

Тема 2. ЧАСТИНИ МОВИ Й ПРИНЦИПИ ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ

1. Ч
астини мови як основні морфологічні одиниці. Проблема поділу слів на частини мови в сучасній лінгвістиці. Традиційні принципи поділу слів на частини мови.
2. Іс
торія та сучасні класифікації лексико-граматичних класів слів. Повнозначні (самостійні) та неповнозначні (службові) частини мови. Вигуки. Проблема займенникових слів. Питання про частиномовний статус слів категорії стану (предикативних прислівників) та модальних слів (модальних прислівників).
3. С
тупені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Література

Підручникова:

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 255 с.
2. Вихованець І. Р. Транспозиція. Українська мова: Енциклопедія, редкол: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Укр.енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 692.
3. Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. Теоретична морфологія української мови, І. Р. Вихованець (ред.). Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2004. 398 с.
4. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 336 с.

Додаткова:

5. Бойко В. М. Граматична транспозиція в системі частин мови (партикуляція) / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко // Література та культура Полісся. - 2016. - Вип. 84. - С. 66-71. - Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ltkp_2016_84_10
6. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. Київ: Ін-т укр. мови; Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. 15 с.
7. Глібчук Н., Добосевич У. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Львів: Апріорі, 2016. – 638 с.
8. Гринчишин Д. Г. Явище субстантивації в українській мові (субстантивація прикметників). Київ : Наукова думка, 1965. 112 с.
9. Кучеренко І. Актуальні проблеми граматики. Упорядник та автор

передмови З. Терлак. Львів: Видавництво «Світ», 2003. 227 с.

10. Кушлик О. П. Комплексне визначення частиномовного статусу «перехідних» одиниць. Мовознавство. 1997, № 4-5.

11. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / С. В. Соколова. – Київ, 2009. – 20 с. 80.

12. Соколова С. В. Транспозиційні передумови розвитку функціональної омонімії в українській мові (на матеріалі лексико-граматичного класу прислівників): монографія. – К.: «Альфа-М», 2010. – 207 с.

1. Частини мови як основні морфологічні одиниці. Проблема поділу слів на частини мови в сучасній лінгвістиці. Традиційні принципи поділу слів на частини мови.

Усі слова української мови за граматичними ознаками поділяються на розряди (класи), які називаються частинами мови – це класи (групи) слів, які характеризуються:

1) єдністю категоріального значення, абстрагованого від лексичних значень (н-д, предметність у іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників, процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників);

2) єдністю граматичних категорій і словозміни, тобто єдністю морфологічних категорій (н-д, рід, число, відмінок у іменників; вид, спосіб, час у дієслів);

3) тотожністю синтаксичних властивостей слів (підмет і додаток у іменників, присудок у дієслів);

4) спільністю суфіксів, з допомогою яких утворено відповідні слова(н-д, -тель, -ець, -анин, -ик, -ник, -ист, -ізм, -ач, -ук у іменників; -н-ий, -ськ-ий, -аст-ий, -ов-ий у прикметників; -ну-ти, -ича-ти, -ува-ти у дієслів).

Основними факторами виділення частин мови є:

- лексичне значення;
- морфологічні особливості;

- синтаксична функція.

Існує два підходи до класифікації:

- 1)гомогенний: до уваги береться якась одна ознака;
- 2)гетерогенний: за всіма ознаками.

Окремі групи слів об'єднуються в частини мови лише на основі граматичних ознак, оскільки лексичне значення їм не властиве. Це прийменники, сполучники, частки.

Усі частини мови за значенням і функціями поділяються на:

- повнозначні (самостійні);
- неповнозначні (службові).

Повнозначні – іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, дієслова.

Повнозначні частини мови характеризуються такими ознаками:

- 1)усі вони виконують номінативну (називну) функцію;
- 2)усі вони є носіями лексичного значення;
- 3)характеризуються певним набором морфологічних ознак;
- 4)усі виконують певну синтаксичну роль.

Неповнозначні (службові) частини мови:

1)позбавлені лексичного значення; (хоча такий погляд застарів, і сучасні граматисти вважають, що й службові слова мають лексичне значення. Слів без лексичного значення не буває. Слово – це єдність лексичного і граматичного значення.

2)виступають лише граматичними значеннями мови (прийменники, сполучники, частки);

3)не виконують функції будь-яких членів речення.

Окремо від повнозначних і неповнозначних слів стоять вигук, які займають у системі частин мови особливе місце, не належачи ні до повнозначних, ні до неповнозначних слів, з властивими їм особливостями:

- 1)не виконують номінативної функції;

- 2) не є членами речення;
- 3) не мають системи словозміни;
- 4) не мають граматичного значення.

2. Історія та сучасні класифікації лексико-граматичних класів слів. Повнозначні (самостійні) та неповнозначні (службові) частини мови. Вибуки. Проблема займенникових слів. Питання про частиномовний статус слів категорії стану (предикативних прислівників) та модальних слів (модальних прислівників).

Історія вчення про частини мови займає значний період. Ще в перших граматиках старослов'янської мови (М.Смотрицького, Л.Зизанія) поділяли частини мови на:

повнозначні (ім'я, прикметник, числівник, дієслова); 10 частин мови службові (займенник, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вибук).

У сучасному мовознавстві широкого визнання здобула теорія частин мови **Віктора Виноградова**, який включив у систему частин мови і докладно схарактеризував такі розряди слів, як категорії стану та модальні слова, надавши їм статусу самостійних частин мови. На його думку, не всі слова є частинами мови. За межами частин мови знаходяться модальні слова, частки мови (частки, прийменники, сполучники, зв'язки) і вибуки. Отже, за функціями він усі слова поділив на 4 основних категорії:

1) частини мови (іменник, прикметник, числівник, залишки займенників, прислівник, дієслово, категорія стану); виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення.

2) частки мови (прийменники, сполучники, власне частки і зв'язки);

3) модальні слова (виражають відношення мовця до змісту повідомлюваного);

4) вибуки, що знаходяться за межами частин мови.

Порядкові числівники, за ним, - це прикметники із значенням ознаки. До

займенників він відносить як залишкові явища лише особові займенники та зворотний займенник себе. Як нову частину мови виділив категорію стану, яка сформувалась на основі деяких іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Ця класифікація поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві стала традиційною, проте найбільше дискусій викликає на сучасному етапі виділення в окрему частину мови – категорію стану та в самостійний граматичний розряд – модальних слів. Неоднозначним є погляд на дієслівні зв'язки.

У сучасному українському мовознавстві питання класифікації частин мови знайшло широке висвітлення у працях Іллі Корнійовича Кучеренка.

У його системі налічується 7 частин мови – іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частки, сполучники.

Займенники розподіляються між іменниками, прикметниками, числівниками. Вигуки поєднуються із частками, а прийменники разом з прислівниками.

Проблемам визначення статусу частин мови присвячене монографічне дослідження сучасного українського мовознавця Івана Романовича Вихованця “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (1988).

Він виділяє 4 частини мови іменник, дієслово (центральної), прикметник, прислівник (периферійної) і підкреслює нечастиномовний характер службових слів (синтаксично-семантичні морфеми) та числівників і вигуків.

У „Теоретичній морфології української мови” (К., 2004) виділено п'ять частин мови: іменник і дієслово як центральні частини мови, прикметник, числівник та прислівник як периферійні частини мови. До частин мови прилягають слова-морфеми (прийменники, сполучники, частки, зв'язки) і слова-речення (вигук, звуконаслідувальні слова і т.д.).

Отже, у теорії виокремлення частин мови є низка дискусійних питань:

- 1) питання про кількість частин мови;
- 2) питання про ієрархічну систему частин мови (послідовність за

значущістю): іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, категорія стану; чи іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, категорія стану, дієслово; чи іменник ... дієслово;

3) питання про віднесеність тих чи інших слів до тієї чи іншої частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

3. Ступені й різновиди взаємопереходу частин мови

Словоформи різних частин мови, функціонуючи в реченнях, можуть переходити до іншої/інших частин мови, що називається **транспозицією словоформ**, наприклад: *Брат часто креслив схеми. Креслити схеми — важка робота. Креслення схем — важка робота. Креслення лежало на столі.*

Залежно від змін частиномовних характеристик словоформ розглядаються **три ступені транспозиції: синтаксичний, морфологічний і семантичний.**

Синтаксичний ступінь транспозиції є найбільш частим і полягає у виконанні словоформою синтаксичної функції, характерної для іншої частини мови. Наприклад: *Ключі (які?) з міді часто ламаються.* Іменникова словоформа з міді виконує роль означення і вважається синтаксичним прикметником. *Прохання брата (яке?) допомогти не давало йому спокою.* Словоформа дієслова *допомогти* виконує роль означення і виступає також синтаксичним прикметником. Наприклад: *Діти прибігли (з якою метою?) подивитися на знахідку.* Дієслівна словоформа *подивитися* є обставиною в реченні, отже, це синтаксичний прислівник. Наприклад: *Обманювати — соромно.* Словоформа *обманювати* виконує роль підмета і є синтаксичним іменником.

У процесі синтаксичної транспозиції морфологічні значення словоформ не змінюються, змінюється лише характер називання реалії та синтаксична функція.

Морфологічний ступінь транспозиції словоформ пов'язаний із

транспозиційними типами словотвору, за якими утворюються пари дериватів з аналогічним словотвірним значенням, зокрема ‘ознака’ - ‘опредметнена ознака’ (*синій* → *синь*, *жити* → *життя*, *добрий* → *доброта*, *читати* → *читання*, *досліджувати* → *дослідження* та ін.). Утворені в такий спосіб спільнокореневі слова з їхніми словоформами належать до різних частин мови, але в них не змінюється характер називання реалії, а деякі з них (віддієслівні деривати) можуть виконувати ті самі синтаксичні функції (порівняйте: *Креслити схеми* — *відповідальна робота*. *Креслення схем* — *відповідальна робота*. Інфінітив *креслити* виражає процесуальну ознаку предмета; *креслення* — опредметнену процесуальну ознаку). Синтаксичний іменник *креслити* і морфологічний іменник *креслення* у наведеному прикладі виконують одну й ту саму роль — підмета.

Семантичний ступінь транспозиції спирається на нетранспозиційні словотвірні типи, за якими утворюються похідні тієї ж або іншої частини мови, але головне, що вони називають різні порівняно з твірним словом реалії. Порівняйте: *село* (*предметність*) *сільський* (*відносна ознака предмета*); *дитина* (*особа*) — *дитинно* (*абстрактне поняття*). Незважаючи на свою спільнокореневість ці слова у реченні функціонують як словоформи різних лексем, що називають різні реалії; синтаксичне й морфологічне оформлення цих словоформ різне. Порівняйте: *Брат часто креслив схеми*. *Креслення лежало на столі*. Дієслівна словоформа *креслив* називає процесуальну ознаку предмета, виконує роль присудка, має морфологічні ознаки і парадигми, властиві дієслову. Іменникова словоформа *креслення* називає предмет, виконує роль підмета, має морфологічні ознаки і парадигму іменника.

Транспозиція є суто функційним явищем, яке, зокрема, засвідчує відносний характер частиномовних класифікацій словоформ, а саме можливість словоформ у процесі функціонування переходити з однієї частини мови до іншої.

Субстантивация полягає в переході слів (словоформ) з інших частин

мови в іменники (до класу зайшов черговий, старі відпочивали, благовірний, багато безробітних, наше майбутнє, учений, поранений, пережите, домашні, шампанське, уповноважений), у терміносистемах: кропивові, красолеві, твердокрилі, дотична, крива, пряма, відоме, шукане. Найчастіше субстантивуються слова іменних частин мови та дієприкметники: кошовий (отаман), наші прийшли, один із сошкою, семеро з ложкою, віруючий, повсталі, печене й варене; рідше прислівники: одержати „відмінно”; службові слова та вигукі: зважити всі за і проти, все було б добре, якби не одне але, охи та ахи, голосне „ура”.

Адвербіалізація полягає в переході в прислівник або вживанні у прислівниковій функції інших частин мови (приїхав весною, прийняв на віру, горою хвилю підійма, зимою, бігом, гомоном, боком, галопом, смерком, вранці, спочатку, звечора).

Ад’єктивація полягає в переході слів з інших частин мови в прикметник. Найбільше охоплює дієприкметники, значно менше займенники й числівники: підкреслена увага, квашена капуста, мурований дім, озброєний загін, підтоптаний парубок, співати другі партії. Найчастіше ад’єктивуються пасивні дієприкметники на –ний (-ений), -тий. Ад’єктивовані активні дієприкметники на –чий і –лий виступають здебільшого в термінах: спляче очко; неозначені займенники будь-який, який-небудь, якийсь: Подаруй мені картину не якусь там, а гарну; Хочу жити не в будь-якому місті, а в приморському; фразеологізми нічого собі, так собі: Спортсмен він так собі (посередній); Людина він нічого собі(добра), числівник один: У нас одна мета (спільна).

Проніміналізація полягає в переході слів з інших іменних частин мови до класу займенників. Повна проніміналізація. для українській мови мало характерна. Крім кількох слів, тепер уже ненормативних: другий – інший, любій, любісінький – будь-який. Дай же сказати чоловікові (йому), не перебивай, Нагодуй ось людей (їх), в кіно був один (сам), один чоловік розповідав (якийсь), цілий день (весь), певна кількість (якась), дайте другу

тему (іншу).

Нумералізація полягає в переході окремих прислівників та іменників у числівники. У сучасній українській мові немає спеціальної групи числівників із значенням неозначеної кількості. Для позначення загальних кількісних понять вживають слова інших лексико-граматичних класів. Це прислівники *мало, багато, немало, чимало, небагато* та іменники *безліч, купа, тьма, маса, сила, хмара, море, океан* (*багато роботи, море народу, океан сліз, купа грошей*).

Вербалізація полягає в переході слів з інших частин мови до класу дієслів. Для сучасної української мови вербалізація не характерна, але деякі слова дитячої лексики набувають значення інфінітива (вигуки: *Уже час люлі (спати)* або зберігають його в разі формальних видозмін слова (*гулі – гуляти, каки*). Певним аналогом вербалізації як явища морфологічного рівня є синтаксичне вживання слів деяких незмінних частин мови у функції дієслова присудка – вигуків, звуконаслідувальних слів, часток, які в контексті сприймаються у значенні певного способу (дійсного, наказового), часу, виду: *Тричі тьху на твою землю* (Коц.), *А зараз тсс* (Головка), *Но помалу!* (на коней), *Собака гав і в буду*.

Препозиціоналізація – перехід слів інших частин мови в прийменник. Препозиціоналізуються: прислівники із значенням місця (*назустріч, довкола, всередині, обіч, поруч, праворуч, ліворуч, осторонь, попереду*), із значенням якості (*просто, неподалік, уздовж*): *Назустріч дихав вітер – Іду назустріч вітрові, Навколо було зелено – Навколо будинку було зелено; іменники* (*коло, круг, край, шляхом переговорів, До краю ще далеко - край дороги росте тополя, Накреслити коло – коло ставка зібралося чимало людей*).

Партикуляція – перехід слів інших частин мови в частку. Партикулюються займенники *що, який, скільки, собі*: *Що, любі дітки, чи сподобалася казка? Ну що, здавалося б, слова? Який чудовий день! Скільки тут квітів! Полюбила собі хлопця!*; прислівники *вже, там, просто, рівно*: *Ми вже звільнилися – Дуже вже ти перетрудився; Там під горою тече річка*

– *Чим там хвалитися, коли справу ще не завершено; Це все робиться просто*
– *Це просто припущення, а не твердження; Рівно в'ється струмок – Потяг відходить рівно о шостій; сполучники і, й: Ти й тепер заперечуєш?! Ліс і взимку чудовий!*

Кон'юнкціоналізація – перехід слів інших частин мови в сполучники шляхом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника. Кон'юнкціоналізуються прислівники часові (*поки, доки, коли, скоро*), просторові (*де, куди, звідки*), способу дії (*як, так*), причини (*тому*): *Коли ж і де провіток я побачу (Граб.) – Вже була ніч, коли вони підходили до вітряків; займенники що, чим: Чи знаєш ти, що лежить на столі? – Чи знаєш ти, що я їду до Києва? Чим ти здивуєш мене? – Чим далі в ліс, тим більше дров.*

Інтер'єктивація полягає в переході у вигуки слів з різних частин мови. Інтер'єктивуються іменники *господи, горе, лихо жах, матінко, нене, божже, леле: Господи! Леле! Який світ широкий; Ждали. Господи, як ждали. Божже, що ти собі думаєш; дієслова даруй, пробач, прощай, прошу, диви, подумаєш, буде, бувайте. давай, давайте: Прощай! Друга не забудь; Прощавайте! Ждіте волі!; займенники себе, ей (вказівний); словосполучення спасибі, добридень, добраніч, будь ласка, куди там, їй-бо, їй-богу, їй-право!* У результаті інтер'єктивації поповнюється лексичний склад похідних вигуків: емоційних (*горе! Лихо! Жах!*), спонукальних (*гляди! Диви! Пробачте! Рятуйте!*), етикетних (*даруй! Добридень! Пробачте! Будь ласка! На добраніч! Прощу! Спасибі!*).

Такі переходи супроводжується зміною синтаксичної ролі і морфологічної суті слів. Так, наприклад, субстантивовані прикметники виступають у невластивій для них функції підмета або додатка, втрачають здатність змінюватися за родами або числами: *В операційній панувала тиша. Черговий не підготував клас до уроку.*

Внаслідок переходу в іншу частину мови слова можуть втрачати здатність змінюватись: *Горами хвилю підійма.*

Явища переходу слів з однієї частини мови в іншу здійснюється поступово, протягом тривалого періоду, тому не завжди може бути помітне мовцями, якщо процес не завершився остаточно.